

Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığında multikultural dəyərlər və tolerantlıq

Pərixanim Soltanqızı (Hüseynova)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

XÜLASƏ

Məqalədə Abbasqulu ağa Bakıxanovun XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist mövqeyindən, ədəbi əlaqələrindən, Tiflisdə şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsində çalışdığı illərdən bəhs olunur, bədii yaradıcılığında multikultural dəyərlər və tolerantlıq araşdırılır. “Xəyalın uçuşu” poemasında vaxtilə bir yerdə çalışdığı general feldmarşal İ.F.Paskeviçi, şeirlərində yəhudi peyğəmbər Musanı xatırlaması, gözəli İsa Məsihlə müqayisə etməsi şairin xristian dininə, peyğəmbərinə dərin ehtiram və məhəbbətinin bədii təəcəssümü kimi təhlil edilir. “Tatar nəğməsi” əsərində iki fərqli dinə mənsub gəncin bir-birinə olan eşqi ön plana çəkilir, onların simasında həqiqi məhəbbətin qarşısında hər cür maneə elmi-bədii təhlillərlə ifadə olunur. Şairin gürcü xalqına məhəbbəti, onun mədəniyyətinə heyranlığı, əhalisinin qonaqpərvərliyi, şirindilli gürcü qızlarının tərənnümü və s. ədibin bədii yaradıcılığında tolerantlığın ifadəsi kimi təhlilə cəlb edilir. Müəllif mülahizələrini sitatlar üzərində elmi cəhətdən əsaslandırır, elmi polemikaya yer ayırır.

AÇAR SÖZLƏR

poeziya, humanizm, multikultural dəyərlər, tolerantlıq, bəşəriyyət, dini xurafat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 17.01.2024

Qəbul edilib: 20.02.2024

Multicultural values and tolerance in the work of Abbasgulu Agha Bakikhanov

Parikhanim Soltangizi (Huseynova)

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Literature Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

ABSTRACT

The article talks about Abbasgulu Agha Bakikhanov's enlightened realist position in the 19th century Azerbaijani literature, his literary connections, the years he worked as a translator for Eastern languages in Tbilisi, multicultural values and tolerance are explored in his artistic creation. In the poem "Flight of the dream", General Field Marshal I. F. Paskevich, with whom he once worked, in his poems, he mentions the Jewish prophet Moses and compares the beauty with Jesus Christ, which is analyzed as an artistic embodiment of the poet's deep respect and love for the Christian religion and prophet. In the work "Tatar song", the love of two young people belonging to different religions is brought to the fore, in their faces, all kinds of obstacles in front of true love are expressed through scientific and artistic analysis. The author scientifically bases his opinions on quotations and leaves room for scientific polemics.

KEYWORDS

poetry, humanism,
multicultural values,
tolerance, humanity,
religious superstition

ARTICLE HISTORY

Received: 17.01.2024

Accepted: 20.02.2024

Giriş

Bakı xanları nəslindən olan Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmircan kəndində II Mirzə Məhəmməd xanın ailəsində doğulub. XIX əsrin əvvəlində Mirzə Məhəmməd xan xanlıqlar arasındakı çekişmələrlə bağlı Qubaya köçmüşdür. Odur ki, Abbasqulu ağa uşaqlıq illərini Bakı kəndlərində – Maştağada, Balaxanıda yaşasa da, həyatının çox hissəsi Qubanın Əmsar kəndi ilə bağlıdır. O, Qubanın savadlı ruhanilərindən dərs almış, ərəb, fars dillərinə dərinlən yiyələnmişdir. Bu dilləri mükəmməl öyrənməsi sayəsində Şərq ədəbiyyatını oxumuş, Ə. Firdovsi, Ö. Xəyyam, Ə. Xaqani, S. Şirazi, Hafiz kimi məşhur mütəfəkkirləri mənimsəmiş, bu da sonradan onun elmi-bədii yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

A. A. Bakıxanov 1846-cı ildə Məkkəyə səyahəti zamanı Mədinə ilə Məkkə arasında yerləşən “Vadeyi-Fatimə” adlı yerdə vəba xəstəliyindən 53 yaşında vəfat etmiş və həmin məkanda da dəfn olunmuşdur.

Əsas hissə

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Ensiklopedik biliyə malik olan ədib Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı alim, şair, filosof kimi dərin iz qoymuşdur. O, Yaxın Şərqi və Azərbaycan elminə yeniliklər gətirmiş, tənqidi realizmin inkişafında ilk cığır açmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda yaranan maarifçiliyin ilk, əsas nümayəndələrindən olmuş, ictimai satira və poema janrının əsasını qoymuşdur. “Mütəfəkkir sənətkar özünün “Xəyalın uçuşu” əsəri ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müasir mənada poema janrının təməlini qoymuşdur. Ona qədər biz məsnəvi şəklində yazılmış müstəqil bioqrafik poemaya təsadüf etmirik” [2, s. 4].

“Təbriz əhlinə xitab” XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yazılmış ilk ictimai satiradır. Şeirdə ali silk və islam cəhalətpərəstliyi tənqid olunur, Cənubi Azərbaycanın mədəni geriliyi, feodalizm qanunları, dini cəhalət, məzlumları əzən xan və axundlar ifşa olunur. Sənətkar “Kitabi-Əsgəriyyə” əsərində islam şəriətinin sərt qanunları və dini cəhalətin mənəşəsi altında sıxılan sadə insan obrazlarını yaratmışdır. Əsgər və onun sevgilisi nə qədər zəif olsalar da, bu avam, qaranlıq mühitdə tez parlayıb tez sönsələr də, gələcəyə doğru bir işıq idilər.

Bakıxanov “Kitabi-Əsgəriyyə”də özündən əvvəlki aşiq-məşuq obrazlarını yaradan sənətkarlardan fərqli olaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına sadə kütlə içərisindən çıxmış aşiq-insan obrazlarını gətirən ədib olmuşdur. “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq aşağı təbəqədən olan insanların həyatını əks etdirmişdir” [3, s. 164].

Onun bədii yaradıcılığında Azərbaycan maarifçiliyinin güclü və zəif tərəflərini görmək mümkündür. Xalqına, vətəninə bütün qəlbi ilə bağlı olan mütəfəkkir istər elmi, istərsə də ədəbi-bədii, fəlsəfi yaradıcılığında bunu göstərmiş və humanist ideyalar təbliğ etmişdir. Əsərlərilə sözünü deməkdən çəkinməmiş, əsarəti təsvir etməklə yanaşı, ona qarşı sərt tənqidi münasibət sərgiləmişdir. Yazıçı həmçinin mənzum hekayələrində, təmsil və digər əsərlərində məzlumların mənafeyini müdafiə etmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan elminə, ədəbiyyatına, ictimai fikir tarixinə “Qanuni-Qüdsi” (fars dilinin qayda-qanunlarından bəhs edən elmi əsərdir. O dövr məktəblərində fars dilinin tədrisində dərslük kimi istifadə olunurdu), “Əsrarül-mələküt” (kainatın quruluşu və vəziyyəti haqqında), “Təhzibi-əxlaq” (insanın sağlamlığı, qidası, əxlaqı barədə), “Gülüstani-İrəm” (tarix elminə aid), “Mişkatül-ənvər”, “Eynəl-mizan” (məntiq məsələləri şərh olunur), “Kitabi-Əsgəriyyə”, “Təbriz əhlinə xitab” (satirik şeir), mənzum hekayələr (“Hindistan padşahının hekayəsi”, “Kələkbazlar”, “Avamın nöqsan axtarması” və s.), təmsillər (“Yersiz iftixar”, “Qurd və İlbiz”, “Tülkü və Qoyun”, “Eşşək və Bülbül” (tərcümə)), nəsihətlər, fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlərdən ibarət “Divan”ı və s. əsərlərini töhfə qoymuşdur.

Ədib “Gülüstani-İrəm” əsəri ilə qədim tarixçilərin ənənələrini davam etdirmiş, tarixi maddi mədəniyyət özümlü üzərində elmi cəhətdən əsaslandırmaqla tarix elmində özünəməxsus bir iz qoymuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov gənclik illərində rus dilini öyrənməsinə, bu dillə maraqlanmasına baxmayaraq, Tiflis həyatı ona rus dilini daha dərinlən mənimsəməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, bir çox dilləri bilməsinin nəticəsi idi ki, 1819-cu ildə Qafqazın baş hakimi general A. P. Yermolov onu Tiflisə dəvət edərək Qafqaz Baş Hərbi İdarəsində şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsinə təyin edir. O, burada baş məmur və sərkerdələrin yanında çalışır, hərbi səfərlərdə olur, bilik və bacarığına, göstərdiyi qəhrəmanlığa, hərbi texnikaya bələdçiliyinə və mühüm tapşırıqları məsuliyyətlə, rəşadətlə yerinə yetirdiyinə görə bir sıra orden, medallarla mükafatlandırılır, polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlir.

1827-ci ildə I Nikolay Yermolovu vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq qraf İ .F. Paskeviçi həmin vəzifəyə təyin edir. Bakıxanovun Rusiyanın dövlət qulluğunda diplomatik fəaliyyəti bu dövrdə daha da inkişaf edir. İvan Feodoroviç Paskeviç Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrində (1826 – 1828, 1829) sülh danışıqlarını Bakıxanovun mütərcimliyi ilə aparırdı. Hətta Cənubi Azərbaycanda Rusiya-İran arasında açılan sülh məclisində (1827) Bakıxanov Rusiya dövlətinin rəsmi nümayəndəsi kimi çıxış etmişdir. 1813-cü ildə Gülüstən sülh müqaviləsindən sonra sərhədlərin çəkilməsinin də yaxın iştirakçısı olmuşdur.

Ədib multikultural, tolerant bir şəxsiyyət olmuşdur. Bu onun həm sosial həyatında, həm ədəbi-bədii yaradıcılığında, həm də ictimai-siyasi əlaqələrində inikas olunur. Dehxaqanda açılan sülh məclisində (sədr İ.F.Paskeviç, katib rus şairi A.Qriboyedov olmuşdur) Qriboyedovla tanış olmuş, sonralar bu tanışlıq əbədi dostluğa çevrilmişdir. Hətta Qriboyedov əsərlərinin ilkin nüsxəsini ona oxuyar, fikrini öyrənərdi.

A. Bakıxanov rus rəsmi qulluğunda çalışdığı zaman ədəbi-bədii yaradıcılıq meyilləri onu tərək etmirdi. Getdikcə bu sahəyə olan marağı daha da güclənirdi. Odur ki, müharibələr sona yetəndən sonra sakit bir dövəmdə elmi, ədəbi-bədii yaradıcılığa başlayır. Bir müddət Rusiya imperiyasının bir sıra ölkə və şəhərlərində səyahətdə olur. Varşavada olarkən artıq istifadə olən İ. F. Paskeviçin köməklili ilə əmək haqqı saxlanılmaqla, ehtiyac yarandıqda dövlət qulluğuna geri qayıtmaq şərtilə daimi məzuniyyətə çıxması haqqında I Nikolay əmr imzalayır. O, Varşavada Paskeviçin yanında olduğu müddətdə dərin nüfuz qazanır, onun köməyilə Rusiyanın, Avropanın məşhur şəhərlərində, kübar məclislərində qonaq olur.

Şair Varşavada olarkən polyak və rus xalqının sənətkarları, tanınmış şəxsləri, ziyalıları ilə görüşmüş, onlarla həmsöhbət olmuş, teatrlara getmiş, sadə, tanınmış insanlarla dostluq münasibəti qurmuşdur. A. Bakıxanov A. S. Puşkinin bacısı O.S.Pavlişşeva ilə tanış olur, onun məktubunu Peterburqa qayıdanda ailəsinə gətirir. Beləliklə, Puşkin və onun ailə üzvləri vasitəsilə kübar rus ailələrilə də tanış olmaq imkanına nail olur. “A. Bakıxanov polyak qadınlarının kişilərlə açıq bir məclisdə iştirak etmələrini, ümumiyyətlə, onların sərbəst yaşamalarını bəyənir. Orada gördüyü yüksək mədəniyyət və təqərrı nümünələri onu ruhlandırır” [3, s. 169].

A. Bakıxanov “Xəyalın uçuşu” poemasında lirik hiss və duyğularını, vətənə olan həsrətini, məhəbbətini ifadə etməklə yanaşı, general feldmarşal Paskeviçi xatırlayır, onun şahın yaxın naibi, nüfuzlu bir şəxsiyyət olmasından danışıır və ona olan münasibətini, hörmətini aşağıda verilən misralarla bu şəkildə ifadə edir:

Çox adamla tanış oldum, mütəbər,
Həvəs əhli, hər bir işdən baxəbər –
Şəxslərlə məclislərdə oturdum,
Hər mədəni cəmiyyətə baş vurdum.

Bu diyarın Saları çox tədbirli,
Şahın yaxın naibi bir əmirədi.
Paskeviç! Bu adda böyük şöhrət var,
Öz adıyla məşhur olmuş bu salar [2, s. 190].

Burada şair Paskeviç İvan Fyodroviçin 1830–1831-ci illərdə çar canişini olduğu za-

man Polşada baş vermiş üsyanı yatırdığına işarə etmişdir.

Tiflisdə olduğu zaman polyak şairi, yaxın dostu Lado Zablotski ilə “Gülüstani-İrəm” əsərini tərcümə etmiş, “Tatar nəğməsi” şeirinin orijinalını ona vermişdir. Şeir polyak şairinin xoşuna gəldiyi üçün onu nəsrə çevirərək polyak dilinə tərcümə etmişdir. L. Zablotski həmin tərcüməni rus şairi Polonski Yakov Petroviçə verir. Polonski də onu polyak dilindən nəzmə çəkərək rus dilinə tərcümə etmiş, çar hökumətinin Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Zakavkazskiy vestnik” qəzetində “Tatarskaya pesnya” adı ilə dərc etdirmişdir. Şeirin orijinalı isə o vaxt Lado Zablotskiyə verildiyinə görə onun haqqında indiyədək elmi ədəbiyyatda mülahizələr yürüdülməmişdir.

“Tatar nəğməsi” A. Bakıxanovun məhəbbət mövzusunda yazdığı lirik şeirlərindəndir. Burada iki aşiq gəncin – gürcü qızı ilə müsəlman oğlanın bir-birinə olan hiss və duyğuları, sədaqəti tərənnüm olunur. Gürcü qızı müharibədə olan sevgilisinin yolunu həsrətlə gözləyir. Bayramdır, hamı bayram libasında şənlik etdiyi halda, yalnız aşiq – gürcü qızı pərişandır:

Nəyimə lazımdır başqa bir oğlan,
Ondadır tək mənim fikrim, nəzərim.
Qaranlıq gecədə basıb bağıma,
Nazlardım, gülüncə nazla səhərim [1, s. 426].

Aşağıda verilən dörd misrada şair gürcü qızlarına olan hiss və duyğularını ifadə etməklə yanaşı, ilk iki misrada millətlər arasına “duman”, dini ayrı-seçkilik salıb nifaq toxumu səpən din təəssübkeşlərinin canfəşanlığına, feodal dini qayda-qanunlarına, müsəlman-xristian qarşıdurmalarına işarə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq gürcü qızlarının gözəlliyi, naz-qəmzəsi, dini fərqiindən asılı olmayaraq gənc oğlanların qəlbini fəth etdiyini və bu qarşılıqlı eşqin qarşısında heç bir gücün dayana bilməyəcəyini ifadə etmişdir:

İravan dağları ayırmış bizi,
O qarlı dağları bürümüş duman.
O gözəl, işvəli gürcü qızları,
Ürəyi ovlayar bircə baxışdan [1, s. 426].

Sevgilisinin məmləkətində qanlı müharibənin gətirdiyi xəbərini alan gürcü qızı onun sağ qalması üçün Allaha dua edir:

Bütün el geymişdir, bayram paltarını,
Tək qana batmışdır mənim ciyərim.

Divarlar dibində narlar sulanmış,
 Əlçatmaz narlardan birini dərim.
 Buraya belə bir xəbər gəldi ki,
 Orada qanlı bir müharibə var.
 Deyirlər pusquya girmiş səngərdə,
 Çox böyük hünərlə bizim oğullar.
 Gözlərim yollarda qalmış amandır,
 Öldürər məni bu ağır intizar.
 Yavaşdan Allaha dua edirəm,
 Yarımı sən saxla, ey pərvərdigar! [1, s. 426]

Göründüyü kimi, “Tatar” nəğməsinin hər sonunda gürcü qızının ifasında “Atma daş, yarımından mən aralıyam, Onsuz da ürəkdən mən yaralıyam” sözlərinin nəqarət şəklində verilməsi yuxarıda söylədiyimiz kimi “duman”a işarə edilmişdir.

Aşiq də nigarı kimi eyni narahatlıq, həyəcan, hicran, həsrət hissləri yaşayır. O da məşuqəsini gələn hər bir bələdan qoruması, pərişan olmaması üçün Allaha üz tutur, dualar edir:

Mənim də Züleyxam məlahətlidir,
 Yanağı qırmızı almaya bənzər.
 O mənə qol açıb, gəl deyir aman,
 Açılmış döşünə dəyməsin nəzər.
 Sinəsi üstündə göyə əl açıb,
 Edəydim allaha dua hər səhər?!
 İlahi, sən saxla onu bələdan,
 Amandır, qoyma yar olsun mükəddər [1, s. 427].

Şeir adından da göründüyü kimi, nəğmə şəklində yazılmış və II hissədən ibarətdir. I hissə gürcü qızının, II hissə isə müsəlman oğlanın sözləri ilə verilmişdir. Gürcü qızının nəğməsi oğlanın nəğməsinə nisbətən daha genişdir, hər bəndin sonunda iki misra nəqarət şəklində verilmişdir. Bunu nəzərə alsaq, hər bənd on misradır:

Atma daş, yarımından mən aralıyam,
 Onsuz da ürəkdən mən yaralıyam [1, s. 427].

Müsəlman oğlanın nəğməsi isə nəqarətsiz iki bənddən, onların da hər biri səkkiz misradan ibarətdir.

Bakıxanovun xristianlara olan rəğbəti dostu Məhəmməd Qasım Səlyaniyə yazdığı

“Gürcülər arasında” mənzum məktubunda və “Tiflis” müxəmməsində ifadə olunur. O, dünyaya səs salan Tiflisin gözəlliyindən, inkişafından bəhs edir, gürcü qızlarının gözəlliyini tərənnüm edir. Şəhərin qonaqpərvərliyini, gözəlliyini, onun bir tamaşa olmasını, bu yerləri ziyarət edənlərin zövqünü oxşadığını, amma yenə də buraya tamaşa etməyə doymadıqlarını söyləyir:

Hər kim gələ Tiflisə tamaşa tələbindən,
Zülfi-ruxi-məhvəşələri görmək səbəbindən.
Görməz əsəri rahəti-can ruzi şəbindən,
Xoşləhcə pərizadələrin ləli-ləbindən,
Bu kişvəri-pürşur bədəxşanə dönübdür [1, s. 381].

Gülüstanlar içərisində olan cazibəli, şux qamətli, qızlar bulağından su içən, şirin ləhcəli gürcü gözəllərini tərənnüm etməklə yanaşı, gürcü qızlarının onda yaratdığı şux əhvali-ruhiyyədən söz açır, keçirdiyi hiss və duyğularını ifadə etməklə yanaşı, bu gözəlliyə olan münasibətini də gizlətmir:

Hərçənd, bu gülzardə çox dilbəri gördüm,
Can qəsdim edən şuxi-sitəmküstəri gördüm,
Arizləri mehtaba bərabərləri gördüm,
Əvvəl yetişən gündə ki, İsgəndəri gördüm,
Aya, bu mələkdir, dedim, insanə dönübdür [1, s. 381].

Dostuna müraciətlə yazdığı “Gürcülər arasında” mənzum məktubunda yad diyarda gürcülər arasında öncə qərib olduğunu, vətən həsrəti çəkdiyini, dost-tanışlarından ayrı düşdüyünü və bundan çox təsirləndiyini dilə gətirib:

Sən orda səfa eylə
Dilculər arasında.
Mən qalmışam avarə,
Gürcülər arasında.

Dərdü qəmi-hicrandan,
Qürbətdə pərişanam.
Döndü ciyərim qana,
Qayğular arasında [2, s. 427].

Daha sonralar artıq Tiflisin və insanların ona doğmalaşdığını, onunla xoş münasibətlərini, iqliminə alışdığını, ayrılıqdan, yad şəhərdə olmasından çəkdiyi xiffətin mənasız olduğunu anladığını bildirir. Digər tərəfdən isə Tiflisdə gördüyü gürcü qızları-

nın gələn qonaqları xoş, dost münasibətlə qarşıladığını, əbəs yerə sıxıldığını, bu şəhərin onda xoş ovqat yaratdığını dilə gətirir:

Yüz işveyi-mehr ilə,
Aşıqlərə meyl etmək,
Bu şəhirdə adətdir,
Məhrulər arasında.

Bunları görüb Qüdsi,
Hər kimsə ki, aqildir.
Qılmaz özünü rüsva,
Bədgulər arasında [2, s. 427].

Son misralarda ədib bu dost münasibəti görəndə ağıllı hər kəsin Tiflisdə yad olmasını sanması ilə özünü rüsvay etmiş olar – deməklə, gürcülərə olan sevgisini ifadə etmiş, eyni zamanda gürcü xalqının tolerant olduğunu bildirmişdir. Bu dostluğun simasında xalqlar arasında olan tolerant münasibətləri heç bir qüvvənin sarsıda bilməyəcəyini özünəməxsus şəkildə sənətkarlıqla ifadə etmişdir. Hətta “Zünnar salıb boynuna, Sənənə dönübdür” deyərək, özünü gürcü qızına olan eşqi yolunda dinindən döndən Şeyx Sənana bənzətmişdir [1, s. 382].

A. Bakıxanovun “Bismillah” müxəmməsini adı ilə əlaqələndirib dini mövzuda yazıldığını ehtimal edənlər şeirin məzmunu ilə tanış olduqdan sonra onun heç də dinlə əlaqəsi olmadığını görürlər. “Bismillah”, “maşallah”, “inşallah” islam aləmində işlənən məhfumlardır. Hz. Məhəmməd peyğəmbər sözünün əvvəlində hər zaman bu məhfumları söyləmişdir. Bu istənilən işə başlamazdan öncə onun xeyirli olması üçün deyilən kəlamlardır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti “Bismillah” sözünün dini söz olmadığını, “buyur”, “iqdam et”, “qədəm qoy” mənalarında işləndiyi fikrini irəli sürürlər [1, s. 15].

Ümumiyyətlə, “Bismillah” dini mövzudan uzaq, aşıqanə bir mövzuda yazılmış əsərdir. Doğma ana dilində qələmə alınmış, “Füyuzat” məcmuəsində nəşr edilmiş şeir oxucu kütləsinin və ədəbi mühitin diqqətini cəlb etmişdir. Hətta ona ayrı-ayrı sənətkarlar tərəfindən bənzətmələr, nəzirələr də yazılmışdır.

Şeirin misraları bədii təzadlar üzərində qurulmuşdur. Burada aşıqın iztirabları və onun eşqinə biganə olan gözəlin parlaq siması tərənnüm olunur:

Demişdin ey büti-tərsanigəh, bərhəmzəni-aləm,
Ki, etməm aşıqimdən mən yaman gün, iltifatim kəm.
Alıbdır səbrimi dərdü-bəla can qəsdin eylər həm,

Əgər iqrari sabitsən vəfa həngamidir bu dəm,
Tərəhhüm qıl, qədəm bas didəyi-xunbarə, bismillah [2, s. 391].

Aşiq çəkdiyi qəmlərdən səbrinin tükəndiyini, canına qəsd edəcəyi məqamda sevgilisindən hələ də əhdinə sadıqdırsa, qanlı göz yaşlarına rəhm etməyini təmənnə edir.

Verib dünyavü din nəqdin, mətai vəslə sevda qıl,
Əgər yox isə dəstrəs, sevdəyə barı get, tamaşa qıl,

– misraları aşiqin sevdiyi qızın başqa bir dini məzhəbdən olduğunu göstərir. Aşiq söyləyir ki, bütün dinləri unudan bu cana sevdanı göstər, vəslinə yetim, əgər ona da imkanın yoxdursa, uzaqdan özünü göstər, tamaşa edim. “Gəlibdir Yusifi-gülpirəhən bazarə, bismillah!” – deməklə, özünü tacirlərin bazarda satdığı Yusifə bənzətməklə başqa bir diyardan olduğuna işarə edir.

Təmənnasında gün-gündən məni – dilxuni şeyda qıl,
Gərəkməz namü namusum, qəmi-eşqilə rüsva qıl [2, s. 391].

– misraları Füzulinin aşiq obrazı Məcnunu xatırladır.

A. Bakıxanov yaradıcılığında şairin xristian, yəhudi dininə böyük rəğbəti ifadə olunur; Musa peyğəmbərin, Həzrəti İsanın adını çəkməklə onlara olan sevgisini ifadə edir:

Firon belə küfrə düşüb, Allah dedi özünə,
Lakin cavab tapmadı, o, Musanın haqq sözünə [2, s. 145].

Firon Musa Kəlimullahın dövründə hökmranlıq etmişdir. Dini əfsanələrdə deyilir ki, o, çox məğrur olmuşdur; özünü Allah elan etmiş, Musa peyğəmbər isə öz möcüzələri ilə onu ifşa etmişdir. Musa peyğəmbərin möcüzələri bədii ədəbiyyatda üç formada inikas olunur. Əlini qoltuğuna salıb çıxartmaqla əli işıq saçarmış, əsasını yerə atdıqda onun düşdüyü yerdə ilan olurmuş, Tur dağında Allahla danışarkən dağı nur bürüyərmiş. Əfsanəyə görə, Allah ona işıq şəklində görünərmiş.

Arxalanma belə bir yolda, gözə, qəlbə kəlim,
Bu cürə əl və əsa ilə xətər var yenə də.

Ədib burada “kəlim” deməklə, Musa peyğəmbərə işarə etmişdir. Eşq yolunda sənəmin gözü, qəlbi Musanın əsası kimi sehrlidir, hətta Musanın möcüzələrindən də güclüdür:

Möcüzəylər əli əsası, necə –
Möcüzə etdi Musiyi-İmran.

Bu misralarada da yəhudi peyğəmbəri Musaya işarə etməklə onu və onun möcüzələrini xatırladır.

İsa nəfəsitək bəxş eyləyir can,
Səhərin badəsi, nazənin canan [2, s. 290]

– deməklə sevgilisini İsa Məsihlə müqayisə edərək onun da İsa nəfəsi tək aşiqinə həyat bəxş etdiyini söyləyir.

Ey, mənə “hər müşkül iş sən ilə asandır” – deyən,
Eşq müşkül dərdidir, dərmanə Loğman istəyər [2, s. 326].

Şair bu misralarda simvollaşan yunan həkimi Hippokratı xatırladır.

Rəhnüma oldu, dəlilsiz çıxdı azərdən Xəlil,
Çünki eşqin varlığı hər sirri pünhan istəyər [2, s. 326].

Burada şair İbrahim Xəlilullah peyğəmbəri xatırladır. O, odda yanmamaqla məşhur idi. Bir rəvayətə görə, Həmrud onu yandırmaq üçün oda atmış, od onu yandırmamış, od gülüstana dönmüşdür:

Sən qiyas et yar üzün Həmrud oduyla gör necə,
Atəşi onlar bizə misli-gülüstan eylədi [2, s. 326].

Dini rəvayətə görə, Həmrud (Babil bütperəsti) İbrahim peyğəmbərin dinə dəvətini rədd etdiyi üçün İbrahim peyğəmbər tərəfindən oda atılmışdır. Allahın əmrilə ağcaqanadlar hücum edərək onu məhv etmişdir. Şair yarın üzünün parlaqlığını oddan düşən atəşə bənzətməklə həmin əfsanəni xatırlatmışdır.

Xeyir işlər təlqin edən o Məhəmməd peyğəmbər,
Demişdir ki, haqqın üzü xoş kəlamda görünər.

Həmişə xeyir işləri təbliğ edən Məhəmməd peyğəmbər haqqın özünün xoş kəlamda olduğunu söyləmişdir. Şair misralarda Həzrəti İbrahim peyğəmbərə, Məhəmməd peyğəmbərə sevgisini, məhəbbətini təcəssüm etmişdir.

Elə bildim söz mülkünün mənəm qadir sultanı,
Söz düzməkdə təkcə mənəm öz əsrimin Söhbani.

Bu misralarda şair özünü söz mülkünün sultanı, zərif, incə sözlər düzməkdə ərəb alimi Söhbaniyə bənzədir, özünü dövrünün “Söhbani”si adlandırır.

Söhbani Vail Abbasilər xəlifələrindən Harun ər-Rəşidin vaxtında yaşamış, ədəbi nəsr janrında məşhur olan qüdrətli ərəb alimi idi. Klassik şərq ədəbiyyatında şairlər öz-

lərini ərəb şairi Həssan ibn Sabitə necə bənzədirdilərsə, nərsdə də Söhbani Vailə oxşadırdılar (görməli şair Ə. Xaqaninin əmisi Ömər ibn Kafiəddin gözəl sözlər düzdüyünə görə ona Həssani Əcəmi təxəllüsünü vermişdir).

“Bakıxanov da böyük bir məharətlə sözləri mum kimi şəkildən-şəklə salıb, ağıllı və mənalı ifadələrlə bədii ifadə vasitələri, orijinal istiarələr, mübaligələr, kinayələr yaradır” [2, s. 16].

Nəticə

Məmmədəğa Sultanovun qeyd etdiyi kimi, “Qüdsinin bədii yaradıcılığından aydın olur ki, o, klassik şairlərin ədəbi ənənələrini davam və inkişaf etdirməklə bərabər, yeni demokratik ədəbiyyatın banilərindən biridir. Biz A. Bakıxanovu ciddi öyrənmədən Mirzə Fətəli Axundovu, Həsən bəy Zərdabini, Seyid Əzim Şirvanini və XX əsrin bir sıra görkəmli ədib və şairlərini aydın dərk edə bilmərik. A. Bakıxanov xalqlar arasında qarşılıqlı mədəni əlaqələrin getdikcə genişlənməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu meyil Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət və başqa klassiklərin əsərlərində daha da güclənmişdir” [1, s. 16].

Görkəmli sənətkar A. A. Bakıxanov Ə. Xaqani, N. Gəncəvi, M. Füzuli ədəbi məktəbinin ən qüdrətli və layiqli davamçılarından biri olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. A. Qüdsi. (1984). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı. 476 s.
2. Bakıxanov A. A. Qüdsi. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Avrasiya press” nəşriyyatı. 488 s.
3. Qasımzadə F. (2017). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil. 552 s.
4. “Füyuzat” məcmuəsi. (1907). № 28.
5. Quliyeva S. (2021). Azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizmin bədii inikas. Monoqrafiya. Bakı, “Elm” nəşriyyatı. 228 s.
6. Soltanqızı (Hüseynova) P. (2023). Azərbaycan ədəbiyyatı multikultural dəyərlər və tolerantlıq (Qədim və orta əsrlər). Monoqrafiya. Bakı, Müəllim. 100 s.